

חובת בירור כאשר יש חותמת או תעודת כשרות

הרב יצחק דביר

הקדמה

האפשרות לסמוך על השגחת כשרות נסמכת על הכלל ההלכתי המובא במקורות רבים: 'עד אחד נאמן באיסורים' (חולין י ע"ב, גיטין ב ע"ב ועוד). נאמנות זו שייכת כאשר הנאמן מעיד בפנינו, בעל פה או בכתב, שהוא ראה את תהליך הכנתו של המאכל המוגש לפנינו, והוא נעשה בכשרות כדון. לא כך הוא מצב חותמות הכשרות שעל גבי האריזות, המודפסות באלפיהן עוד קודם ייצור המאכל, וכן תעודות הכשרות הנחתמות עוד קודם לכן. על חותמות ותעודות אלו לא ניתן להסתמך מכוח עדות, משום שאין אדם יכול להעיד אלא על מה שראה, ולא על מה שיראה בעתיד, ולכן יש לברר האם יש להן תוקף הלכתי או שמא יש צורך לברר את כשרות המוצר על פי עדות המשגיח בפועל¹.

א. מקור נאמנות הכשרות

בגמרא בפסחים (ד ע"ב) מובאת הברייתא 'חבר שמת והניח מגורה מליאה פירות אפילו הן בני יומן הרי הן בחזקת מתוקנים'. כלומר, מאחר שרק עמי ארצות נחשדו על הפרשת

1. מאחר שראיתי שדברי עוררו תמיהה רבה אצל כמה מן הקוראים, חשבתי להבהיר מעט את נקודת המוצא:

אין ספק שבאופן סטטיסטי כאשר ישנו משגיח הממונה על כשרות המאכל – הסיכוי שהמאכל מכיל נבלות וטרפות הוא נמוך, אך בשום אופן אי אפשר לומר שאין כלל אפשרות שהמאכל בעייתי. לדוגמא – כמה פעמים אנו שומעים על מערכות כשרות שהחליטו להוריד את ההשגחה מעל בית עסק או מוצר מסויים, בחלק גדול מן המקרים הללו הלקוחות שאכלו בבית העסק בימים האחרונים, או רכשו את המוצר לפני שהספיקו להוריד אותו מן המדפים אכלו מוצרים בעייתיים מבחינה כשרותית. השאלה בעצם, אותה באתי לברר במאמר, האם התורה דורשת מאיתנו לחשוש לתקלות שכאלו ולברר על תקינות המוצר בפועל, או שמא אפשר לסמוך על כך שבדרך כלל המוצר כשר.

מתגובתם של רבים למאמר ניכר שפשוט להם מסבא שלא ייתכן שהתורה תדרוש לברר את הכשרות בכל פעם ושלא לסמוך על ההשגחה, אך כמדומה שההלכה הבאה המובאת בגמרא ונפסקה בשולחן ערוך (יו"ד שלא, לד):

האומר לשלוחו: צא ותרום לי, והלך לתרום, ואינו יודע אם תרום, ובא ומצא כרי תרום, אין חזקתו תרום; חוששין, שמא אחר תרום בלא רשות.

כלומר, אדם שביקש ממישהו להפריש תרומות ומעשרות מהפירות שלו. ולאחר מכן הבעלים בא אל הפירות ומצא שחסר מהם, ובצד הפירות עומדת שקית שעליה רשום 'תרומות ומעשרות' – אינו יכול לסמוך על כך שהשליח הוא זה שתרום, וצריך לחשוש שאדם אחר, שלא היה לו רשות לתרום מפירותיו, תרום מהם, וממילא התרומה אינה עולה. מה ההסתברות הסטטיסטית שדבר כזה יקרה? אלא יש לנו ללמוד מכאן שככל שהנושא חשוב יותר כך אנו מקפידים יותר לברר ולוודא שאכן הוא תקין.

תרומות ומעשרות, אפשר לסמוך על כך שבוודאי הופרשו תרומות ומעשרות כדון. לפי זה יש מקום לומר שמאכלים שהוכנו במקום מושגח יהיו בחזקת כשרים. אלא שהגמרא עצמה מסתפקת האם ניתן ללמוד מדין תרומות ומעשרות גם לדינים אחרים, כגון לבדיקת חמץ – שגם הנכנס לבית חברו לאחר ליל בדיקת חמץ יכול לסמוך על כך שבוודאי בדק או שמא לא? אם כן יש לברר באלו איסורים ניתן לסמוך על החזקה שבוודאי המאכל כשר:

יש מהראשונים שהבינו שספק הגמרא נובע מכך שהכלל ש'חזקה אין חבר מוציא דבר שאינו מתוקן מתחת ידו' הוא אומדן מיוחד של חכמים לעניין תרומה, שראו שתלמידי חכמים בוודאי מקפידים בכך, לדבריהם אין להקיש מדין זה לאיסורים אחרים, ואף לענין בדיקת חמץ לא הסתפקה הגמ' אלא 'מפני שהכל זריזים בה',² אך באיסורים אחרים שאין אומדן של חכמים שבוודאי מקפידים עליהם אין לסמוך על כלל זהומילא אין לסמוך על כשרות המאכל בלא עדות מפורשת.

לעומת זאת רש"י כתב בסתמא שהסיבה שהגמרא מסתפקת אם ישנה חזקה שבדקו את הבית מחמץ היא משום 'זודאי בדקו אמש כמצות חכמים', ה'חתם סופר' (פסחים שם) מסביר שישנה חזקה שעם ישראל נאמן ומקפיד על קיום כל המצוות, ורק לענין בדיקת חמץ, אשר דורשת טרחה מרובה, הסתפקה הגמרא שמא התעצל ולא בדק את החמץ כדון. לדבריו אם כן, כאשר מונח לפנינו דבר מאכל שהוכן או הושגח על ידי יהודי ירא שמים, ניתן לסמוך על כך שבוודאי הוכן הדבר בכשרות, אך הגמרא הסתפקה לגבי איסורים שההקפדה עליהם דורשת טרחה מרובה.

למעשה הכריע ה'שולחן ערוך' (או"ח סי' תל"ז סעי' ב): 'השוכר בית מחברו ביד ואינו יודע אם הוא בדוק... חזקתו בדוק ומבטלו בלבו ודיו'. נושאי הכלים של ה'שולחן ערוך' הסבירו ששאלת הגמרא האם כל ישראל מוחזקים על בדיקת חמץ (או שאר איסורים המחייבים טרחה) נשארה בלא הכרעה, ולכן באיסורי דאורייתא יש להחמיר ולא לסמוך על החזקה כאשר המעשה דורש טרחה מרובה, ורק באיסורי דרבנן (כגון בדיקת חמץ, שהרי מדאורייתא מספיק לבטלו) אפשר לסמוך אפילו באיסורים הדורשים טרחה מרובה.

גודל הטרחה שבו לא ניתן לסמוך שבוודאי נעשו הדברים כדון לא נתפרש, ונראה מסברא שהדבר תלוי בנאמנותו הידועה של האדם, ועל אדם או גוף שהוחזקו כיראי שמים בדקדוק גדול ניתן לסמוך שבוודאי לא הוציאו מתחת ידם מאכל שאינו כשר, גם אם נצרכת לשם כך טרחה מרובה.

2. מאירי פסחים ד: וכ"כ בחידושי רבי דוד שם.

עבודת ההשגחה דורשת כמובן טרחה ודקדוק רב, וכוללת גם השגחה על איסורים מדאורייתא, ולצערנו פעמים רבות התגלו מערכות כשרות שאינן עומדות במשימתן ואינן משגיחות כראוי וקשה לסמוך על חזקתן. אולם למערכות כשרות שהוחזקו בכך שהן בוחרות בדקדוק משגיחים יראי שמים שאינם מתעצלים בעבודתם – יש חזקה שהן עושות את מלאכתן נאמנה כדין 'חבר'.

ב. חזקה שליח עושה שליחותו

ייתכן שישנו הבדל בין הסוגיא בפסחים ממנה נלמד שאין לסמוך מסתמא על כל אדם בכל איסור, לבין השאלה האם מותר לסמוך על חותמת או תעודת כשרות, משום שבסוגיא בפסחים אין לנו שום ידיעה האם המשכיר בדק את החמץ, ואילו כאן ישנה התחייבות של נותן הכשרות לדאוג לכך שהמאכל יהיה כשר. יתכן שמקרה זה דומה לדיון המובא בכמה מקומות בגמרא (עירובין לא: ועוד) האם השולח שליח שהתחייב לעשות עבורו מעשה הלכתי, יכול להתנהל ולסמוך על כך שהשליחות בוצעה, משום ש'חזקה שליח עושה שליחותו'.

בגמרא (שם) נחלקו האמוראים בתוקפה של חזקה זו:

אמר רב נחמן: בשל תורה אין חזקה שליח עושה שליחותו, בשל סופרים - חזקה שליח עושה שליחותו. ורב ששת אמר: אחד זה ואחד זה חזקה שליח עושה שליחות.

למעשה נחלקו הפוסקים בהלכה זו (שו"ע יו"ד שלא, לד):

האומר לשלוחו: צא ותרם לי... אין חזקתו תרם.

הגה: וי"א דבכה"ג חזקתו תרם, דאמרינן: חזקה שליח עושה שליחותו, אפילו באיסור דאורייתא.

אם כן לשיטת הרמ"א ייתכן שאפשר לסמוך על כך שהמשגיח עושה את עבודתו כראוי והמטבח כשר גם בדקדוקי כשרות המצריכים טרחה מרובה, אך לשיטת השולחן ערוך לכאורה אפשר לסמוך על כך רק לגבי איסורים מדרבנן, ולא לגבי איסורי דאורייתא. אמנם בנידוננו ישנן שתי סיבות שבטענין ייתכן שגם לשיטת השולחן ערוך יהיה ניתן לסמוך על כך שחזקה שהמשגיח עשה את תפקידו:

א. כתב ערוך השולחן (חו"מ קפב, ז):

ויראה לי דאם שכרו בשכר, וכבר קיבל השליח שכרו - סומכין עליו בכל דבר שבידו לעשות בין לקולא בין לחומרא, דבוודאי לא יעבור על איסור גזילה ואלמלי לא עשה שליחותו היה מחזיר לו שכרו.

על פי זה כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ט רלו, ג) שגם לשיטת השולחן ערוך ניתן לסמוך על כך שמן הסתם נותן הכשרות ביצע את עבודתו כראוי, משום שהוא מקבל על כך שכר.

ב. הרמב"ם בהלכות מעשר (א, ח) כתב:

האומר לחבירו הריני מעשר על ידיך אינו צריך לעמוד עמו עד שיראה אם יעשר או לא יעשר, ואם אמר הוא לחבירו עשר על ידי צריך לעמוד עמו.

הרמב"ם (על פי הירושלמי מעשרות ב, א) מחלק בין שליח שנתבקש לעשות דבר מה, שעליו אין לסמוך, ובין שליח שהתנדב מעצמו, שלכל הדעות ניתן לסמוך על כך שבוודאי עשה את המעשה³. בטעם הדבר אנו מוצאים שני הסברים:

מדברי הכסף משנה ומהר"י קורקוס משמע שעל אף שבדרך כלל אין חזקה ששליח עושה שליחותו, כאשר הוא מציע את שירותיו בעצמו, אנו רואים שהמוטיבציה שלו לעשיית המעשה גבוהה, וממילא אין צורך לחשוש שמא לא יביצע את שליחותו⁴. לפי דבריהם נראה שדברי הרמב"ם אינם יכולים להוות מקור להיתר הסתמכות על דברי משגיח שזו עבודתו הקבועה ולא 'התנדב' לעשייתה.

הגר"א (על הירושלמי שם) מבין שבעצם לכלל הדעות ישנה חזקה ששליח עושה שליחותו, אך כאשר שליח מתבקש לעשות דבר מה אין לנו וודאות שהוא מקבל על עצמו את השליחות, ואף אם הוא מאשר ומסכים ייתכן שזה משום שהוא מתבייש לסרב לו. לדבריו אם כן, על משגיח שתפקידו ברור לו ניתן לסמוך.

3. עיין ברדב"ז שם שהבין את הרמב"ם באופן הפוך, ובמעדני ארץ מעשרות ב', ו שדחה דבריו.
4. במעדני ארץ (שם) העיר שבכך אפשר ליישב את קושיית הגמרא (עירובים לב ע"א) כיצד אפשר לאכול 'חדש' משעות הצהריים של טז בניסן, והרי לשיטת הסוברים שאין חזקה ששליח עושה שליחותו מנין לנו שבית הדין קצרו את העומר? לאור האמור הקושיא מיושבת שהרי בית הדין עובד בהתנדבות, ולכן יש חזקה שעשה שליחותו.

אמנם הגרש"ז אייערבך (מעדני ארץ מעשרות ב, ו) העיר שלגמרא בעירובין פשוט שאם איננו אומרים 'חזקה שליח עושה שליחותו' אין אפשרות לסמוך על כך שבית דין הקריבו את העומר אילולא שיש לנו חזקה אחרת ש'אין בית דין מתעצלין', ואם כן ברור שלמערכת ציבורית אין את המעמד של אדם המתחייב מעצמו לעשות דבר מה.

ג. האם כשיש חזקה צריך לברר?

גם במציאויות שבהן ישנה חזקה שהמשגיח עשה את עבודתו נאמנה, ייתכן שישנה חובה לברר את הכשרות כאשר ניתן לעשות זאת בקלות, ולא לסמוך על החזקה. כך מפורש לכאורה בגמרא בפסחים שהובאה לעיל (ד ע"א). כאשר היא דנה האם ישנה חזקה שהמשכיר כבר בדק כליל י"ד היא שואלת: 'למאי נפקא מינה לישייליה?', לומד מכאן הר"ן:

דאפילו נימא דחזקתו בדוק, כל היכא דאיתיה קמן שיילינן ליה ולא סמכינן אחזקה, דכל היכא דאפשר לן לברורי מלתא מבררינן.⁵

לדבריו, אם כן, אין לסמוך על חזקה שהאוכל המוגש כשר, כאשר ישנה אפשרות לברר זאת עם המשגיח.⁶

אמנם, בתוספות (פסחים שם) הקשו מהגמרא בעירובין (לב ע"א), שם הובא שאין צורך להפריש תרומות ומעשרות מפירותיו של תלמיד חכם שאמר 'מלא לך כלכלה זה תאנים', משום ש'חזקה הוא על חבר שאינו מוציא דבר שאינו מתוקן מתחת ידו', ולא חייבו אותו לשאול האם עישר את הפירות. והתוספות מתרצים: 'היינו משום דכיון ששולח לו לאכול

5. עיין בפרמ"ג, או"ח א"א ס"ק ח שכתב שחובת הבירור אינה אלא מדרבנן.
6. בבית יוסף, או"ח סי' תלז אות ב, כתב שחובת הבירור חלה דווקא כאשר הייתה קודם לכן 'חזקת איסור', וכן פסק בשו"ע, או"ח סי' ח סעי' ט; והט"ז, לשו"ע שם ס"ק ח; וכן משמע בביאור הגר"א, לשו"ע שם; בשו"ע הרב, או"ח שם ס"ק יג; ובערוה"ש או"ח שם ס"ק יד. לדבריהם תהיה חובה לברר על הפרשת תרומות ומעשרות, שחיטת הבהמה, וכדומה (שהם 'בחזקת איסור' שהרי בוודאי היו אסורים קודם השחיטה, ההפרדה וכדומה), אך לא תהיה חובה לברר על בישולי עכו"ם. אמנם המגן אברהם, או"ח סי' ח ס"ק יא, (וכן משמע שפסקו האליה זוטא, ס"ק ט, והמשנ"ב ס"ק כב), כתב שישנה חובה לבדוק את הציצית לפני לבישתה, על אף שכבר בדקה בעבר ואין לה 'חזקת איסור'. המחצית השקל הסביר שהמגן אברהם מבין שהכלל שכאשר אין חזקת איסור קודמת אין צורך לברר – נכון דווקא לגבי הכרעה על ידי 'רוב', אבל הכרעה שעל ידי 'חזקה': 'גרעיה מרובא, אם כן בחזקה אפילו לא הוה ליה חזקת איסור, מ"מ לא עדיף מרובא שהיה ליה חזקת איסור דצריך בדיקה לכתחלה' (וכן הסביר בהגהות חת"ס, על השו"ע שם, אמנם בדגמ"ר, נשאר בצ"ע ונראה שלא הבין כחילוק זה). לדבריהם אם כן חלה חובה לברר את כשרותם של כל המוצרים שחתומים בחותמת כשרות, בין שיש להם חזקת איסור ובין שהם בחזקת היתר.

מסתמא תיקנה שלא יבא לידי מכשול.⁷ ישנם שני אופנים שבהם אפשר להבין את דברי התוספות:

א. אין לסמוך על חזקה הנשענת על כך שבזדאי אדם עשה מעשה להכשיר את האיסור, רק כאשר לעושה המעשה לא ברור שהוא יכשיל בכך אחרים (כגון אדם שמחזיק פירות בביתו ואינו מעשרם), אמנם כאשר האדם שולח את הפירות לאחרים וברור לו שהם יאכלו וייכשלו באיסור זה – יש לסמוך על כך שבזדאי הוא דאג להכשיר את הדבר לפני כן, ואף אין צורך לשאול אותו על כך.⁸ לפי הבנה זו, כאשר קונים מוצרים ארוזים שחתומים בחותמת כשרות המוחזקת כנאמנת (כמובא לעיל), או כאשר אוכלים במקום בעל תעודת כשרות, ניתן לסמוך על הכשרות ואין חובה לברר, שנותני ההכשר יודעים שיש להם אחריות על האוכל המוגש אל הסועדים, וחזקה שהם מקפידים על כשרות הדבר.

ב. ייתכן שכוונת התוספות שבכל חזקה יש צורך לברר, ואפילו כאשר ברור לו שהוא מכשיל בכך אחרים, אמנם כאשר הוא שולח לו את הפירות אנו רואים כאילו על ידי מעשיו הוא מעיד בפירוש שהפריש תרומות ומעשרות.⁹ להבנה זו יש להסתפק אם הוא הדין במשגיח שאינו מוכר ממש את המאכל, או שבעצם העובדה שהוא אינו מונע מן המוכר למוכרו הרי הוא כמעיד על כשרותו של המאכל.

ד. לסמוך על ההכרעה ההלכתית

גם במציאויות שבהן ניתן לסמוך על כך שמסתמא גוף הכשרות הכשיר את המאכל כדיון, חשוב להעיר שנאמנות זו אינה שייכת אלא לגבי פעולות המוסכמות על הכול מבחינה הלכתית (כגון הפרשת תרומות ומעשרות), שמסתמא נעשו גם על ידי משגיחי הכשרות שלפנינו.

7. דברי התוס', הוזכרו להלכה בפרמ"ג, א"א תלז ד, וכן בבינת אדם, שער רוב וחזקה ט. ויש לעיין אם דברי הש"ך, יו"ד סי' קפה ס"ק ד, שכתב שנידה צריכה לומר 'טהורה אני' אף ששכבה אצל בעלה, ש'כל היכא דאפשר לברורי מבררין' אינם סותרים את דברי התוספות הללו. עיין לחם ושמלה, יו"ד סי' קפה ס"ק א.

8. כהבנה זו משמע שהבין בפרי מגדים שם, שהעתיק רק "ואם יש מכשול אין צריך לשאול", וכן משמע שהבין החתם סופר (פסחים שם) שכתב שלשיטת רש"י אפילו מי שלוקח מבית החבר אין צריך לשאול, שבזדאי כבר הפריש תרו"מ. וכן משמע שהבין בשער המלך מקוואות פרק י, אלא שכתב שנראה שגם לשיטת התוס' אין לומר כן בכל 'חזקת שליח עושה שליחותו' אלא רק בחזקת 'חבר שאינו מוציא דבר שאינו מתוק'.

9. כעין זה מצינו לעניין נדה הצריכה להעיד שהיא טהורה, שכתבו רבים מן הפוסקים שכאשר היא עושה מעשה שאסור לעשות בזמן נדות, הרי היא כמעידה על כך שטהורה היא (כ"כ לחם ושמלה, שם, ומנחת יעקב, יו"ד סי' קפה ס"ק ד; בן איש חי, ש"ב צו כא; ערוה"ש, יו"ד סי' קפה סעי' ד; אבני מילואים, סי' ו אות ח, ודלא כחוות דעת, יו"ד סי' קפה ס"ק א).

אמנם, השגחת כשרות בימינו מורכבת יותר, והיא כוללת בתוכה הכרעה במחלוקות הלכתיות רבות, כגון בישולי גויים לפי ה'שולחן ערוך' או הרמ"א, שימוש בירקות עלים הנגועים בחרקים, שימוש במוצרי חלב נכרי ועוד.

משום כך, כאשר באים להסתמך על הכשר של מערכות כשרות שאין יודעים מהם הכללים ההלכתיים שעל פיהם הם פועלים, גם כאשר ישנה חזקה שהמשגיח עשה את עבודתו כראוי, ישנה חובה לברר עם המשגיח מה הם הכללים ההלכתיים שעל פיהם נקבעת הכשרות במקום זה, ולוודא שהם מתאימים לכללי ההלכה שעל פיהם הוא רגיל לנהוג לפי הכרעת רבותיו¹⁰.

סיכום

1. משגיח המעיד על כשרות המאכל נאמן כיעד אחד באיסורים'.
2. תעודות וחתימות כשרות שנחתמות עוד קודם הכנת המאכל אינן יכולות להסתמך על כלל הלכתי זה, וממילא ההסתמכות היא על מהימנותן של מערכות הכשרות, מלבד מערכות כשרות המוחזקות כנאמנות מעבר לכל ספק ושמכירים את כללי הפסיקה שעל פיהם הן פועלות, ישנה חובה להשתדל ולברר על כשרות המאכל גם כאשר ישנה חותמת או תעודת כשרות המעידה על כך.

10. באופן עקרוני ישנו חילוק בין הכשר מהדרין לכשרות רגילה, שבהכשר מהדרין המוצר כשר לכל הדעות ואין כאן הסתמכות על הכרעתו ההלכתית של נותן הכשרות. אמנם מצב הכשרות בימינו מורכב הרבה יותר, למשל ישנן רבנויות שנותנות הכשרי מהדרין על בישולי גויים לפי הרמ"א בלבד, או שמאשרות את כל סוגי ירקות העלים וכדומה.